

Examining the Physical Changes of Historical Buildings Based on the Functions of the World Heritage Akbarieh Garden in Birjand

Ali Alizadeh Birjandi¹

Saman Farzin²

Received: 11/1/2025

Accepted: 11/3/2025

Introduction

The Akbarieh Garden and Mansion, located in Birjand, South Khorasan province, was inscribed as a UNESCO World Heritage Site in 2011. Originally built during the late Zand and early Qajar periods by Hashmat al-Mulk, the then-governor of Birjand, the complex underwent gradual expansion over time. Additions included the Hashmat al-Dawlah Mansion, the central mansion, northern and southern gardens, a library, and museum facilities. While some structures date back to the Zand era, the main architectural style of the complex reflects the Qajar period, during which it functioned as a residential-agricultural estate under the governance of Hashmat al-Mulk I—appointed by Naser al-Din Shah as the official governor of Sistan.

This study investigates how the political and cultural functions of the Akbarieh Garden and Mansion have influenced its architectural and spatial transformations. The findings suggest that the garden's distinctiveness lies in the way it was shaped by key cultural, political, and social events across different historical periods. These physical changes have differentiated the Akbarieh Garden from other historical gardens in Birjand.

A deeper understanding of these transformations provides insights into appropriate uses of the site over time, supporting its preservation while acknowledging its evolving cultural and political roles. During the Qajar and Pahlavi periods, the influential Alam family played a central role in the development of the garden. Shokat al-Mulk, in particular, had a strong affinity for culture and the arts, choosing the Akbarieh Garden as the setting for significant political and social gatherings. He

1. M.A. Archaeology, University of Birjand, Birjand, Iran.

Email: ali.alizade.birjandi@gmail.com

2. Assistant Professor of Archaeology, University of Birjand, Birjand, Iran. (Corresponding Author) Email: farzin@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7617-7900>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

also implemented architectural modifications to the complex during the Qajar era. Overall, the political and cultural agendas of successive rulers from the Alam family significantly shaped the architectural evolution of the Akbarieh Garden, contributing to its status as one of Birjand's most prominent historical and tourist landmarks.

Methodology

This research adopts a fundamental-applied approach in terms of its objective and employs a descriptive-analytical method. Data collection was carried out through both library research and fieldwork, including interviews with cultural heritage experts.

Findings

The architectural changes made to the Akbarieh building can only be assessed through existing physical evidence, as no comprehensive written records or dated inscriptions have been found to document its transformations. This distinguishes it from other historical sites, such as Shokatieh, where modifications are recorded and dated. Consequently, any study of the architectural evolution of Akbarieh requires a careful analysis of its current structural features.

The foundation of the Akbarieh Garden was laid during the late Zand period, a time when Birjand was still a modest town without a defined administrative role. However, due to its favorable climate and strategic location on the northern slopes of Mount Baghran, the Akbarieh area became a retreat for nobles, aristocrats, and members of the ruling elite. The tradition of gardening in this region predates the Zand dynasty, as evidenced by historical gardens such as Qala Bagh Mood from the Safavid era, and the Heydarabad Mood, Seyedabad Bahlegard, and Toghan Nofrest Gardens from the Timurid period. Akbarieh Garden was established in a similar context—as a leisure and ceremonial venue for dignitaries—likely with its initial design and spatial organization completed during or before the Zand period.

The most significant physical changes in the Akbarieh Garden can be categorized as follows:

- Plumbing infrastructure added to the garden (1924)
- Separation of floors within the main building, implemented as a key political measure (1911–1921)
- Relocation of the entrance gate for political and security purposes (1921–1931)
- Construction of a new section on the western side of the building, including a mansion built for Showkat al-Mulk's mother on the second floor (1921–1931)
- Transformation of the garden's landscape following the introduction of automobiles (1928)
- Conversion of a storage space into a mosque at the eastern entrance (1941), along with ongoing modifications up to the present day

During the Qajar period, both the Akbarieh Garden and the city of Birjand underwent notable developments. The transfer of regional governance from Qaenat to Birjand marked a turning point, with the city gaining recognition as an emerging urban center. Prominent gardens and residences—including Baharestan Garden (also known as Arg-e Baharestan) and the Arg-e Kolah Farangi complex (Amir Hasan Khan Garden, the residence of Hesam al-Dowleh)—served as official residences for regional rulers. Similarly, Akbarieh Garden functioned as a royal residence, but its remote location outside the urban center gave it a unique role. Its seclusion made it an ideal venue for confidential political meetings and strategic negotiations. Over time, the garden transitioned from a recreational retreat for the aristocracy into a significant political site, underscoring its evolving role in the socio-political history of the region.

Discussion and Conclusion

The Akbarieh Garden and Mansion in Birjand serves as a compelling example of how political and cultural functions influence architectural form. Over the course of its history, this historic garden-mansion has been shaped by numerous political, cultural, and social events, each of which has left a distinct imprint on its identity and physical structure. The architectural evolution of the Akbarieh complex reflects a deep interconnection between politics, culture, and built space—an enduring characteristic of Iranian architectural heritage. More than a beautifully landscaped site, the Akbarieh Garden has functioned as a political, cultural, and social hub, distinguishing it as a unique and multifunctional center within the region. Its physical transformations over time—including the implementation of plumbing systems, the structural separation of floors, relocation of entrances for strategic reasons, the addition of residential sections, and other modifications—are all rooted in the sociopolitical context of their respective eras.

The research findings underscore that these changes were not merely structural, but were the result of deliberate decisions driven by the needs and functions of their time. This demonstrates the reciprocal relationship between political-cultural agendas and architectural design. During the Qajar and Pahlavi periods, for instance, the garden became a site of political significance, hosting confidential meetings and official gatherings, thus reinforcing its status as both a physical and symbolic seat of power. Furthermore, the Akbarieh Garden and Mansion stands as a testament to the ingenuity of Iranian artists and architects, who were able to create a space that was both functionally responsive and aesthetically refined. It reflects broader themes in Iranian architecture where form, function, and symbolism are intricately linked.

The continued preservation of Akbarieh Garden is vital—not only for its historical and cultural value but also for its potential to contribute to regional economic development through cultural tourism. Enhancing tourism infrastructure and promoting the site on an international scale can help share this remarkable heritage with a global audience. In conclusion, the Akbarieh Garden and Mansion is far more than a historical structure; it is a living chronicle of Iran's political and cultural

evolution. Studying its transformations offers insight into how Iranian architecture has historically responded to and been shaped by shifts in power, culture, and societal needs. Preserving such monuments is essential for safeguarding cultural memory and ensuring that the stories embedded in their walls continue to educate and inspire future generations.

Keywords: Akbariyeh Garden, Birjand, Politics, Physical Changes, Culture

References

- Abazari, A. (2011). *Tabarnamah-ye hozeh va rohaniyat az sadr-e Islam ta Pahlavi-ye avval* [Genealogy of the clergy and religious scholars from the early Islamic period to the first Pahlavi dynasty]. Tehran: Salman Farsi. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, A. (2024). *Pajoheshi bar monasebat va kar-kardhaye siyasi-farhangi Bagh va Amarat-e tarikhi-jahani Akbariyeh Birjand* [A study on the political-cultural relations and functions of the historical-global Akbariyeh Garden and mansion of Birjand] (Unpublished master's thesis), University of Birjand. [In Persian]
- Alizadeh Birjandi, Z. (2013). *Bongah-e khairiyeh Abololeh Birjand be ravaiat-e asnad* [Abluleh Charity Foundation of Birjand as narrated by documents]. Tehran: Fekr va Bakr Publishing. [In Persian]
- Dehbashi, H. (2018). *Farhang va honar-e Iran dar doreh Qajar* [Culture and art of Iran in the Qajar period] (3rd ed.). Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Etezadi, A., & Bina, M. J. (2014). Shenaseyi anvae mohavate-haye baz va amalkard-e anha dar bagh-haye tarikhi Birjand (ba Tamarkoz bar Bagh-haye Rahim Abad, Amir Abad, Shokat Abad, Behalgard va Akbariyeh [Identification of types of open spaces and their functions in the historical gardens of Birjand with a focus on Rahimabad, Amirabad, Shokatabad, Bahlgerd, and Akbarieh gardens]. *Iranian Journal of Architectural Studies*, 10(3), 123-142. [In Persian]
- Farzin, S., Khalilnezhad, S. M. R., Moradzadeh Mirzaei, S., & Zarei, A. (2020). Vizhegi-haye manzare chand amalkardi dar bagh Irani (Motale'e moredi: Miras Jahani Bagh Akbariyeh [Investigation into the recognition of multifunctional landscape types in Persian gardens: A case study of Akbariyeh World Heritage Garden]. *Manzar Journal*, 12(52), 6-17. [In Persian]
- Fasihi, F. (1999). *Baghe Irani* [Iranian garden]. Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
- Hallaj Moghadam, H., & Karam Pour, A. (2017). *Baghe Akbariyeh* [Akbariyeh Garden] (A. Zohouri, Trans.). General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of South Khorasan: Mehrgan Publishing. [In Persian]
- Khalilnejad, S. M. (2019). Tazeengaraei, aafate baghhaye Irani miras jahani [Ornamentation: A detriment to Iranian gardens on the world heritage list]. *Manzar Journal*, 11(46), 50-55. [In Persian]
- Masoudi, Z., & Saremi Naini, D. (2016). *Baghhaye tarikhi Birjand* [Historical gardens of Birjand]. Birjand: Chehar Derakht Publishing. [In Persian]
- Memarian, G. (2013). *Memari Irani* [Iranian architecture]. Tehran: Soroush Danesh. [In Persian]

- Rezaei, J. (2002). *Birjand Nameh* [Birjand chronicle]. Tehran: Hirmand Publications. [In Persian]
- Saberifar, A., Khalilnejad, S., & Mahmoudi, M. (2014). Zaroorate shenasaei va hefazat az fazahaye sabz mobtani bar sharayete mahali va mantaqei Iran [Namoneye moredi: Bagh Akbariyeh Birjand [The necessity of identifying and protecting green spaces based on local and regional conditions of Iran: The case of Akbariyeh Garden of Birjand]. *Environmental Sciences*, 40(4), 1083-1098. [In Persian]
- Zarpoush, A., Ishani, M., & Fathi, A. (2012). Barresi hekmat-e shaklgiri nazm-e hendesi hakem bar bagh Irani va tabloor-e an dar nokhostin bagh-haye eslami [Investigating the wisdom of forming the geometric system governing the Iranian garden and its crystallization in the first Islamic gardens]. *Proceedings of the National Conference on Iranian-Islamic Architecture and Urban Planning* (pp. 1-10). Mashhad, Iran [In Persian]

Oral Interviews:

- Jannatifar, M A. (01/11/1402 [Persian calendar]). Head of the Historical Gardens Base of the Province and Akbariyeh World Heritage Site. [In Persian]
- Sirousi, J. (16/09/1400 [Persian calendar]). Cultural Heritage Expert. [In Persian]

مقاله‌ی علمی - پژوهشی

بررسی تغییرات کالبدی بناهای تاریخی

با تکیه بر کارکردهای میراث جهانی باغ اکبریه‌ی بیرجند

علی‌علیزاده بیرجندی^۱سامان فرزین^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۲۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

مشاهده‌ی مقاله‌ی منتشر شده: دوره‌ی ۱۹، شماره‌ی ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_217593.html

چکیده

باغ و عمارت جهانی اکبریه بیرجند، به‌عنوان یک نمونه از بناهای مهم تاریخی ایران، در تأثیرگذاری بر وقایع تاریخی، به‌ویژه از دوره‌ی قاجار تا پهلوی، نقش بزرگی داشته است. توسعه‌ی زیرساخت‌ها، آموزش و فرهنگ‌سازی از سوی دول وقت به رشد اقتصادی و اجتماعی این منطقه، به‌ویژه باغ و عمارت اکبریه، کمک شایانی نموده است. این باغ در دوره‌های مختلف کارکردهای سیاسی - فرهنگی مختلفی داشته است؛ از جمله‌ی این مناسبات و کارکردها می‌توان به محلی برای نمایش قدرت سیاسی و مکانی برای انعقاد معاهده‌ها و توافقات اشاره کرد؛ علاوه‌براین، به ارتقای هنر و فرهنگ محلی و ترویج گردشگری فرهنگی نیز کمک نموده است. این ویژگی‌های خاص در حوزه‌های سیاست و فرهنگ باغ اکبریه را از دیگر باغ‌های بیرجند متمایز ساخته است. هدف اصلی این نوشتار نشان دادن تأثیر مناسبات و کارکردهای سیاسی - فرهنگی باغ و عمارت

۱. دانش آموخته کارشناسی ارشد باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

ali.alizade.birjandi@gmail.com

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. نویسنده مسئول

farzin@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0001-7617-7900>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

اکبریه در تغییر فضاهای کالبدی باغ است. این پژوهش از نظر روش از دسته تحقیقات توصیفی - تحلیلی است. گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه با کارشناسان میراث فرهنگی و پژوهشگران و عزیزانی که سابقاً در باغ مشغول به فعالیت بوده‌اند) صورت گرفته است. از میان مهم‌ترین تغییرات کالبدی باغ اکبریه می‌توان به لوله‌کشی آب باغ اکبریه (۱۳۰۳ش)؛ مجزا نمودن طبقات از یکدیگر (۱۲۹۰-۱۳۰۰ش)؛ تغییر درب ورودی به باغ (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)؛ ساخت عمارتی برای مادر شوکت‌الملک (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)؛ تغییر ورودی باغ اکبریه (۱۳۰۷ش)؛ تغییر کاربری فضای انباری به مسجد (۱۳۲۰ش) و تخریب و مرمت قسمت‌هایی از عمارت اکبریه پس از انقلاب اشاره کرد. شناخت این تغییرات راهگشای انتخاب بهترین نوع کاربری در طول سالیان است تا با شناخت این تغییرات فرهنگی و سیاسی شأن این بنای فاخر حفظ گردد.

واژه‌های کلیدی: باغ اکبریه، بیرجند، سیاست، تغییرات کالبدی، فرهنگ.

مقدمه

باغ و عمارت اکبریه یکی از بناهای تاریخی شهر بیرجند در استان خراسان جنوبی است که در سال ۲۰۱۱م به عنوان میراث جهانی یونسکو ثبت شده است. باغ و عمارت اکبریه بیرجند در اواخر زندیه و اوایل قاجار توسط حشمت‌الملک، حاکم وقت بیرجند، ساخته شد. این بنا به تدریج تکمیل شد و بخش‌های مختلفی شامل عمارت حشمت‌الدوله، عمارت مرکزی، باغ شمالی، باغ جنوبی، کتابخانه و موزه‌های باغ به آن اضافه شد (معماریان، ۱۳۹۲: ۲۲۹). بخشی از ابنیه‌ی باغ متعلق به دوره‌ی زندیه است، اما بخش اصلی این باغ قاجاری است که به‌عنوان باغی سکونتی - کشاورزی توسط حشمت‌الملک اول - منصوب شده به حکومت سیستان توسط ناصرالدین شاه -

تأسیس شد (فرزین، ۱۳۹۹: ۶). سیاست و فرهنگ در تغییرات کالبدی^۱ باغ‌ها و عمارت‌های قدیمی در دوران گذشته نقش مهمی داشته‌اند، که باغ و عمارت اکبریه نیز از این قاعده مستثنا نبوده و در ردیف باغ‌های مهمی همچون دولت‌آباد یزد و فین کاشان مناسبات سیاسی و فرهنگی تأثیرگذار در تغییرات معماری و کالبدی بنا بوده است. سیاستمداران و حکومت‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی، با تدابیری چون اعمال مالیات‌ها، اجرای طرح‌های عمرانی و شهرسازی، توسعه‌ی زیرساخت‌ها و حمایت از هنر و معماری، تغییرات کالبدی در باغ‌ها و عمارت‌ها ایجاد گردید. گذار جامعه‌ی ایران از سنت به مدرنیته و آشنایی جامعه‌ی ایران با سبک‌های معماری غربی از دیگر عوامل اثرگذار در این تغییرات بوده است. در دوره‌ی قاجار باغ و عمارت‌های بسیاری در ایران

۱. در تغییرات کالبدی عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی عوامل مختلفی نقش‌آفرین بوده‌اند. مانند تغییرات سیاسی، تغییرات مذهبی، تغییرات اقتصادی و تغییرات اجتماعی.

تغییرات سیاسی: تغییرات سیاسی در ایران همواره تأثیر قابل توجهی بر روی معماری و هنر این کشور داشته است. به عنوان مثال، پس از حمله‌ی اعراب به ایران در قرن هفتم میلادی، بسیاری از عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی به عنوان نمادی از فرهنگ و تمدن ایران باستان تخریب شدند. در دوره‌ی اسلامی، معماری و هنر ایران تحت تأثیر اسلام قرار گرفت و تغییراتی در ساختار و تزئینات بناها ایجاد شد. به عنوان مثال، مساجد و مدارس اسلامی در ایران به سبک معماری اسلامی ساخته شدند و از تزئینات اسلامی مانند خط و نگارگری استفاده شد.

تغییرات مذهبی: تغییرات مذهبی نیز در تغییرات کالبدی عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی تأثیر داشته است. به عنوان مثال، پس از ظهور تشیع در ایران در قرن دهم میلادی، بسیاری از بناهای مذهبی در ایران به سبک معماری شیعی ساخته شدند. به عنوان مثال، حرم امام رضا در مشهد و حرم امام حسین در کربلا از مهم‌ترین بناهای مذهبی ایران هستند که به سبک معماری شیعی ساخته شده‌اند.

تغییرات اقتصادی: تغییرات اقتصادی نیز در تغییرات کالبدی عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی تأثیر داشته است. به عنوان مثال، در دوره‌ی صفویه، ایران به یکی از قدرت‌های اقتصادی جهان تبدیل شد و این امر منجر به ساخت بسیاری از عمارت‌های مجلل و باغ‌های زیبا در این دوره شد. به عنوان مثال، کاخ عالی قاپو در اصفهان و باغ فین کاشان از مهم‌ترین بناهای دوره‌ی صفویه هستند که به دلیل شکوه و عظمت خود شهرت دارند.

تغییرات اجتماعی: تغییرات اجتماعی نیز در تغییرات کالبدی عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی تأثیر داشته است. به عنوان مثال، در دوره‌ی قاجار، ایران تحت تأثیر فرهنگ غرب قرار گرفت و این امر منجر به تغییراتی در ساختار و تزئینات بناها شد. به عنوان مثال، کاخ گلستان در تهران و باغ ارم شیراز از مهم‌ترین بناهای دوره قاجار هستند که از عناصر معماری غربی در آن‌ها استفاده شده است.

فرهنگ: فرهنگ نیز در تغییرات کالبدی عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی تأثیر داشته است. به عنوان مثال، فرهنگ ایرانی همواره بر اهمیت زیبایی و طبیعت تأکید داشته است و این امر منجر به ساخت بسیاری از عمارت‌ها و باغ‌های زیبا در ایران شده است. به عنوان مثال، باغ ایرانی از مهم‌ترین عناصر معماری ایرانی است که از عناصر طبیعت مانند آب، درختان و گل‌ها در آن استفاده شده است.

ساخته شد که قدرت و ثروت حاکمان آن دوره را به نمایش می‌گذارند. این باغ‌ها اغلب دارای طراحی و تزئینات بسیار مجلل بودند. با آغاز حکومت پهلوی، بسیاری از این باغ‌ها و عمارت‌ها به دست دولت افتاد و کاربری آن‌ها تغییر کرد. در دوره‌ی پهلوی، دولت برنامه‌هایی را برای مدرن‌سازی ایران اجرا کرد. این برنامه‌ها تأثیر زیادی بر باغ‌ها و عمارت‌های قدیمی داشتند. برای نمونه، دولت قوانینی را وضع کرد که براساس آن محدودیت‌هایی را برای ساخت و ساز در باغ و عمارت اعمال می‌کرد. این قوانین منجر به کاهش ساخت و ساز باغ و عمارت در این دوره شد (فصیحی، ۱۳۷۸: ۱۲۸).

خاندان علّام، امرای محلی قهستان، در دوره‌ی قاجاریه و پهلوی قدرت زیادی داشتند و نقش مهمی در شکوفایی باغ اکبریه ایفا کردند. شوکت‌الملک که علاقه‌ی زیادی به فرهنگ و هنر داشت، باغ اکبریه را به عنوان محلی برای برگزاری جلسات مهم و سیاسی انتخاب کرد. شوکت‌الملک، در دوره‌ی قاجاریه، تغییراتی را در بنا و معماری اکبریه ایجاد کرد. در مجموع می‌توان گفت رویکرد سیاسی و فرهنگی حکام مختلف خاندان علّام تأثیر مهمی بر تغییرات بنا و معماری اکبریه داشته است. این تأثیرات موجب شد باغ اکبریه به یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری شهر بیرجند تبدیل شود.

با توجه به اهمیت باغ اکبریه از جنبه‌های گوناگون و ضرورت حفظ و نگهداری از این مکان تاریخی، انجام مطالعات مربوط به ویژگی‌های معماری و توجه به تغییرات کالبدی آن در گذر زمان می‌تواند چشم‌اندازی از پیشینه‌ی تاریخی این بنا را در اختیار مخاطبان قرار دهد؛ علاوه بر این، مبحث معماری و مرمت از مباحث اساسی و درخور توجه پژوهشگران تاریخ هنر و معماری و دست‌اندرکاران میراث فرهنگی است؛ از این رو دستاوردهای این پژوهش برای این حوزه نیز کارآمد خواهد بود. مقاله‌ی حاضر به دنبال یافتن پاسخ این پرسش‌ها است که مناسبات و کارکردهای سیاسی - فرهنگی باغ اکبریه چه تأثیری در تغییر فضاهای کالبدی باغ داشته است؟ همچنین، این رویدادها و کارکرد سیاسی - فرهنگی باغ اکبریه، چگونه باعث وجه تمایز و ارجحیت آن نسبت به دیگر باغ‌های تاریخی بیرجند شده است؟

در توضیح پیوند معماری، هنر، فرهنگ و سیاست، همین بس که معماری، هنری است که با طراحی و ساخت بناها و سازه‌ها سر و کار داشته و همواره با فرهنگ و سیاست جوامع مرتبط

بوده است. برای مثال، معماری مساجد، مدارس، عمارت‌ها و باغ‌های ایرانی از جمله شاهکارهای معماری جهان اسلام هستند. این بناها با استفاده از مصالحی مانند آجر، کاشی و گچ ساخته شده‌اند و تزئینات آن‌ها، از جمله آیات قرآنی، نقوش هندسی و گیاهی، بیانگر فرهنگ و هنر اسلامی هستند. معماری می‌تواند به عنوان ابزاری برای بیان دیدگاه‌های سیاسی نیز استفاده شود. برای نمونه، ساخت بناهای بزرگ و باشکوه می‌تواند بیانگر قدرت و عظمت یک حکومت باشد. بنابراین، معماری، هنری است که با فرهنگ و سیاست جوامع پیوند ناگسستنی دارد. این هنر می‌تواند بازتابی از فرهنگ و ارزش‌های یک جامعه باشد و همچنین، می‌تواند به عنوان ابزاری برای بیان دیدگاه‌های سیاسی استفاده شود (دهباشی، ۱۳۹۷: ۴۶).

روش‌شناسی

پژوهش پیش‌رو، از نوع پژوهش‌های بنیادی - کاربردی بوده و از حیث روش از نوع تحقیقات توصیفی-تحلیلی است. گردآوری اطلاعات نیز به صورت کتابخانه‌ای و میدانی (مصاحبه با کارشناسان میراث فرهنگی) صورت گرفته است.

پیشینه‌ی پژوهش

با مطالعه و جستجو در منابع مختلف (مقالات، کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها) در رابطه با کارکردهای سیاسی و فرهنگی میراث جهانی اکبریه و همچنین تغییرات کالبدی آن موارد زیر مهم‌ترین پژوهش‌های یافته‌شده می‌باشند:

- فرزین و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ ایرانی (مطالعه‌ی موردی: میراث جهانی باغ اکبریه)» باغ اکبریه را از نظر عملکرد مورد بررسی قرار داده‌اند. در این پژوهش نگارندگان تنها به منظر کشاورزی باغ اکبریه و تأثیر ساختار حکومتی و فرهنگی بر عملکرد منظر زیستی پرداخته‌اند.
- خلیل‌نژاد (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تزئین‌گرایی، آفت باغ‌های ایرانی میراث جهانی» وضعیت فعلی منظر کشاورزی باغ‌های ایرانی ثبت شده در میراث جهانی یونسکو (باغ اکبریه‌ی بیرجند، عباس‌آباد بهشهر، دولت‌آباد یزد و...) را مورد مطالعه قرار داده است.

- اعتضادی و بینا (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی انواع محوطه های باز و عملکرد آن‌ها در باغ‌های تاریخی بیرجند (با تمرکز بر باغ‌های رحیم‌آباد، امیرآباد، شوکت‌آباد، بهلگرد و اکبریه)» به خرده‌فضاهای باز در باغ‌های بیرجند، مثل اندرونی، حیاط، محوطه، باغ، جلوخان و تأثیر آن‌ها بر ساختار هندسی و فضایی باغ پرداخته است.
 - مسعودی و دیگران (۱۳۹۵) در کتابی با عنوان *باغ‌های تاریخی بیرجند* به تحلیل باغ‌های تاریخی بیرجند، به‌ویژه باغ اکبریه، پرداخته است.
 - موسوی حاجی و دیگران (۱۳۹۲) در پژوهشی با عنوان «باغ‌های تاریخی بیرجند در دوران قاجار و پهلوی» به بررسی و تجزیه و تحلیل باغ‌های بیرجند با اولویت باغ اکبریه پرداخته است.
 - حلاج مقدم و کرم پور (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «باغ اکبریه» به معرفی قسمت‌های باغ اکبریه در دو بخش عمارت و باغ پرداخته‌اند.
 - دهباشی، حسین (۱۳۹۷) در کتابی با عنوان *معماری و فرهنگ* به بررسی رابطه‌ی میان معماری با فرهنگ و سیاست در ایران اسلامی می‌پردازد.
 - صابری‌فر و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله‌ی «ضرورت شناسایی و حفاظت از فضاهای سبز مبتنی بر شرایط محلی و منطقه‌ای ایران (نمونه موردی: باغ اکبریه بیرجند)» با نشان دادن جایگاه، ساختار و کارکرد باغ اکبریه، به‌خصوص در زمینه‌ی تأمین بخشی از فضای سبز بیرجند، لزوم حفاظت از آن را بیان کرده‌اند.
 - زرپوش و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ی «بررسی حکمت شکل‌گیری نظام هندسی حاکم بر باغ ایرانی و تبلور آن در نخستین باغ‌های اسلامی» به بررسی تأثیر اعتقادات بر عناصر و ساختار باغ‌های ایرانی در پیش از اسلام و پس از اسلام، و اهمیت هندسه‌ی حاکم بر باغ‌های ایرانی، به‌ویژه باغ اکبریه، پرداخته است.
- لازم به توضیح است در آثار مذکور به تغییرات کالبدی که در مقاله‌ی حاضر محور مطالعه است، پرداخته نشده است.

بستر شکل‌گیری باغ‌های تاریخی بیرجند

بیشتر باغ‌های تاریخی شهر بیرجند حکومتی بوده و به خاندان علم یا منسوبین به آن‌ها تعلق داشته است. چنانکه مؤلف کتاب *بیرجندنامه* می‌نویسد: «در بیرجند آن زمان (آغاز سده ۱۴ خورشیدی) که از نظر کشت و زرع هنوز تا اندازه‌ای جنبه ده‌بودنش را حفظ کرده بود، شمار قابل ملاحظه‌ای باغ وجود داشت که چون همه آن‌ها بجز «باغ کوشه» از آب قنات قصبه مشروب می‌شدند، در جنوب مجرای آب این قنات احداث شده بودند. علاوه بر این باغ‌ها، تعدادی از خانه‌های اشراف و اعیان و کارگزاران حکومت و مالکان قصبه و بازرگانان و توانگران که در جنوب نهر قصبه واقع بودند باغ یا باغچه‌ای داشتند. به این نوع خانه‌های بزرگ و پردرخت «باغ منزل» می‌گفتند. واژه‌ی "باغ" در بیرجند به معنی عام خود به هر زمین محصوری که در آن درخت کاشته باشند یا زراعت کنند اطلاق می‌شود. از این لحاظ باغ‌های بیرجند دو گونه بودند: یک نوع باغ‌های مشجر و پردرخت و نوعی دیگر باغ‌های زراعتی بی‌درخت یا بسیار کم درخت. علاوه بر این باغ‌ها، تعدادی باغ (بزرگ و کوچک) در خارج شهر بود...» (رضایی، ۱۳۸۱: ۲۷۱).

لازم به ذکر است باغ‌هایی که در داخل شهر بیرجند قرار داشتند، از قناتی به نام "قصبه" مشروب می‌شدند، به عبارتی دیگر، قنات قصبه یکی از عوامل مهم شکل‌گیری این باغ‌ها بوده است.

باغ‌های تاریخی بیرجند، از جمله باغ اکبریه، رحیم آباد، بهلگرد، شوکت‌آباد و امیرآباد، با کاربری مسکونی و تفریحی و با مالکیت خانوادگی علم و وابستگان آن‌ها در حاشیه‌ی شهر قدیم بیرجند و در کوهپایه‌ی رشته کوه باگران احداث شده‌اند. هر باغ دارای قناتی مستقل بوده و در اطراف آن نیز مزارع کشاورزی برای تأمین نیازهای ساکنین و خدمه‌ی باغ ایجاد شده است. شکل‌گیری روستا در اطراف باغ‌های تاریخی بیرجند از دیگر ویژگی‌های آن‌هاست. فاصله‌ی زیاد باغ‌ها از شهر بیرجند و لزوم حضور دائمی خدمه و باغبان‌ها، موجب شد تا خانه‌هایی در جوار باغ‌ها برای سکونت آنان ساخته شود و به مرور زمان بر تعداد این منازل افزوده شد و در نهایت تبدیل به روستایی کوچک در کنار باغ شده است. جهت و شکل‌گیری این روستاها با ورودی باغ‌ها ارتباط مستقیم داشته است، به نحوی که در غالب آن‌ها روستا در جبهه‌ی ورودی شکل گرفته است. این امر به

نوعی باعث شده تا ورودی‌ها دارای حریم و امنیت بیشتری باشند (گزارش‌های مرکز پژوهش و اسناد پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه).

ویژگی‌های باغ اکبریه (نظام استقرار، کاربری و ساخت)

استقرار باغ اکبریه در کوهپایه‌ی رشته کوه باگران و در زمینی شیبدار (با شیب کم) شکل گرفته است. استفاده از سکو و ایجاد صفه، سطوح تراز برای پهنه‌بندی کرت‌ها و ایجاد خیابان‌ها فراهم کرده است. جهت شکل‌گیری باغ، در جهت شیب زمین و از جنوب به شمال است (تصویر ۱).

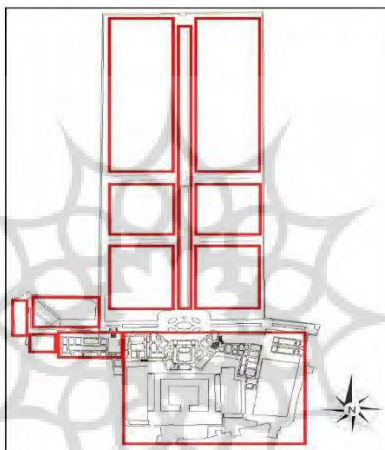

تصویر ۱. موقعیت استقرار باغ اکبریه در کوهپایه‌ی باگران

(مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱)

سرچشمه و مادرچاه قنات که تأمین‌کننده‌ی آب مورد نیاز باغ است، در دامنه‌ی کوه‌های باگران قرار دارد و از جهت جنوب به باغ وارد می‌شود. آب قنات قبل از ورود به باغ به دو بخش تقسیم می‌شود: بخش اول از طریق یک لوله‌ی سفالین به سمت حمام رفته و پس از پر کردن حوض و مخزن حمام، به سمت مزارع کشاورزی در پایین دست باغ هدایت می‌شود: بخش دوم که میزان بیشتری از آب را شامل می‌شود، با هدایت در یک کانال و از طریق دو لوله، به استخر حیاط اندرونی باغ می‌ریزد.

باغ اکبریه، با محدوده‌ای مستطیل شکل به عرض ۹۱ متر و طول ۳۸۵ متر، در زمینی شیب‌دار، طراحی و شکل گرفته است. هندسه‌ی باغ مشتمل بر یک محور مرکزی است که سه محور عمود بر آن، فضای باغ را به عرصه‌های کشاورزی و راهروها تقسیم کرده است. هر کدام از این عرصه‌های کشاورزی به مربع‌های کوچک‌تر تقسیم شده‌اند و نظام کرت‌بندی باغ را به وجود آورده‌اند. نظام هندسی باغ اکبریه، باعث ایجاد رابطه و تلفیق عناصر طبیعی و مصنوع باغ شده است. استفاده‌ی هوشمندانه از هندسه در این باغ، ایجاد سطوح و تراس مسطح برای کرت‌ها را میسر ساخته است (شکل ۱).

شکل ۱. هندسه در باغ اکبریه

(مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

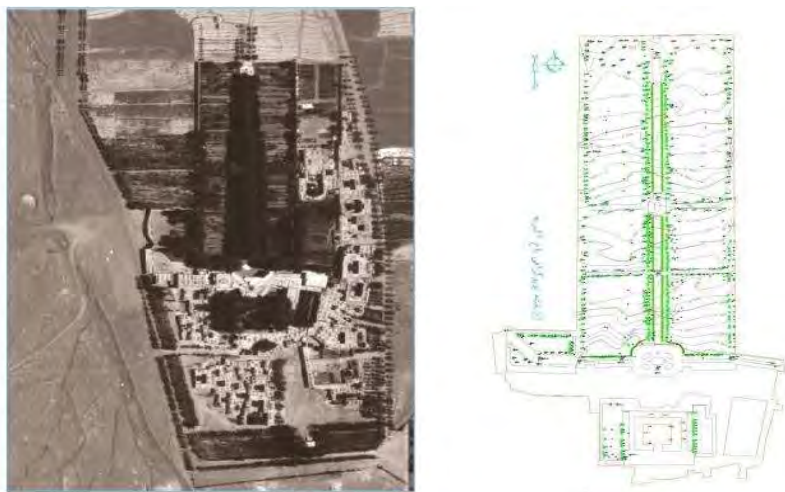
نظام کارکردی و ساختاری باغ اکبریه

باغ اکبریه، با توجه به موقعیت و مکان استقرار در حاشیه‌ی شهر بیرجند و فاصله‌ی مناسب از آن، دارای کارکردی سکونتی و پذیرایی بوده است. امیر اسماعیل خان خزیمه پایه‌گذار اولیه‌ی باغ اکبریه بوده است. بعد از او، امیر عَلم خان سوم، معروف به حشمت‌الملک اول، و سپس امیر علی‌اکبر خان، ملقب به حشمت‌الملک دوم، نسبت به تکمیل و گسترش باغ اهتمام ورزیدند. این باغ در

ابتدا برای سکونت خانوادگی حشمت‌الملک ساخته شد و بعدها برای پذیرایی و برگزاری جشن‌ها نیز از آن استفاده شده است. این کاربری در دوره‌های بعد تا اواخر دوره‌ی پهلوی حفظ شد. در دهه‌های اخیر از باغ اکبریه به عنوان محل استقرار اداری میراث فرهنگی استفاده شده است. بهنیا در کتاب بیرجند، نگین کویر به اختصار اشاره‌ای به باغ اکبریه نموده و عقیده دارد وجود اداری میراث فرهنگی با این بنا تجانس دارد (بهنیا، ۱۳۸۰: ۳۷۳). این گفته‌ی بهنیا درخور بررسی است زیرا کارکردهای اداری بنا، در صورت عدم توجه و دقت، ممکن است سبب آسیب رساندن به آن گردد.

از دیگر کارکردهای این باغ، بهره‌گیری از فضای آن در امور آموزشی است؛ دانشکده‌ی هنر دانشگاه بیرجند، در ۱۳۸۱ش با پذیرش ۳۵ دانشجو در مقطع کاردانی رشته‌ی باستان‌شناسی، در عمارت تاریخی باغ اکبریه افتتاح شد («تاریخچه دانشکده هنر دانشگاه بیرجند»، بازیابی شده در ۱۴۰۳/۰۹/۰۹ از: www.birjand.ac.ir/art/fa). همچنین در قسمت مرکزی و اصلی باغ اکبریه سه موزه‌ی «مردم‌شناسی»، «تاریخی» و «باستان‌شناسی» و در بخشی دیگر کتابخانه و قرائت‌خانه‌ای تأسیس شده است (رضایی، ۱۳۸۱: ۷۱).

در این باغ، ساختار و نظام معماری فضاها پیوستگی چشمگیری دارند. کلیه‌ی بناهای باغ در ضلع جنوبی آن واقع شده‌اند و دارای کشیدگی شرقی - غربی در عرض باغ هستند. حصار باغ که محدوده‌ی مستطیل شکل باغ را دربر گرفته، از جنس خشت و آجر است. کل حصار بر روی کرسی سنگی به ارتفاع ۶۵ سانتی‌متر بنا شده است. ارتفاع میانگین حصار ۳۵۰ سانتی‌متر است. در چهار گوشه‌ی حصار، چهار برج مدور با ارتفاع ۴۵۰ سانتی‌متر ساخته شده که کمرپوش آن با طاقی عرقچین پوشیده شده است و از فضای به وجود آمده در آن به عنوان انبار استفاده می‌شده است.

نقشه ۱. توپوگرافی باغ اکبریه و تصویر هوایی باغ اکبریه و روستا و مزارع پیرامون آن در ۱۳۵۴ ش
(مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱)

بناهای باغ شامل کوشک، عمارت اندرونی، اصطبل، حمام و مطبخ است که با طبیعت از نظام هندسی باغ شکل گرفته‌اند و آن را تکمیل کرده‌اند. کوشک باغ عمارتی گسترده است که در عرض باغ و به صورت کشیده، در عرض شرقی - غربی باغ، ساخته شده است. شکل‌گیری عمارت در سه دوره‌ی تاریخی بوده است: بخش شرقی که شامل اصطبل و انبارها در همکف و نشیمن‌های اندرونی در طبقه‌ی اول آن است، در دوره‌ی زندیه ساخته شده است؛ بخش مرکزی که عمارت پذیرایی باغ بوده و شامل حوضخانه و اتماق‌های اطراف آن و دو ایوان در شمال و جنوب عمارت است، در انتهای خیابان مرکزی باغ و در تقارن با آن، در دوره‌ی زندیه پایه‌گذاری شده و در اوایل دوره‌ی قاجاریه به بهره‌برداری می‌رسد. هم‌زمان با تکمیل بخش مرکزی، حیاط اندرونی باغ در جنوب عمارت مرکزی شکل گرفته و فضاهای مطبخ و حمام در اطراف آن واقع شده‌اند؛ بخش سوم در امتداد غربی عمارت و در دوره‌ی پهلوی گسترش یافته است. این بخش از عمارت، همانند سایر فضاها، در دو طبقه ساخته شده است. فضاهای طبقه‌ی همکف به انبار و گاراژ اختصاص یافته و فضاهای طبقه‌ی اول سکونتی بوده‌اند (علیزاده بیرجندی، ۱۴۰۳: ۴۵).

عمارت اندرونی با پلان حیاط مرکزی در جنوب باغ و در پشت عمارت مرکزی واقع شده است. در انتهای جنوبی آن مطبخ، حمام و انبارها شکل گرفته‌اند و حصار شرقی و غربی آن با طاق‌نماهای کم‌عمقی آراسته شده است. استخر ذخیره‌ی آب در مرکز حیاط اندرونی قرار دارد و در مرکز این استخر جزیره‌ای مربع‌شکل وجود دارد که محل برگزاری مراسم و تجمع خانوادگی بوده است.

دو کرت مستطیل‌شکل در شرق و غرب اندرونی وجود دارد که دور تا دور آن‌ها درخت کاج غرس شده و در مرکز آن سبزیجات کاشته می‌شده است. ارتباط حیاط اندرونی با فضای اصلی باغ از طریق دو راهرو که در زیر عمارت مرکزی باغ قرار دارد، میسر می‌شود. فضای اصطبل و بارانداز در پشت عمارت اصلی (بخش زندیه) و در جنوب شرقی باغ قرار دارد. این مجموعه با معماری حیاط مرکزی طراحی شده و فضاهای انبار و اصطبل در اطراف حیاط قرار دارند. فرم پلان، مستطیل بوده و ورودی اصلی باغ از این بخش بوده است. ارتباط فضای اصطبل با باغ از طریق دو راهرو تأمین می‌شود. باغ دارای سه ورودی است که در اضلاع جنوبی و غربی باغ قرار گرفته‌اند. ورودی اصلی و تاریخی باغ در ضلع جنوبی باغ قرار دارد. این ورودی شامل سردری کوتاه بوده و بعد از گذر از هشتی و دالانی طویل به محوطه‌ی اصطبل و بارانداز باغ در ضلع جنوبی عمارت اصلی راه می‌یابد و سپس با گذر از دالانی سرپوشیده و عبور از زیر عمارت زندیه (در ضلع شرقی عمارت)، به فضای باغ دسترسی دارد. در این دالان دری چوبی قرار دارد که فقط در مواقع رفت و آمد باز بوده و به نوعی امنیت فضای داخل باغ را تأمین می‌کرده و رفت و آمدها کنترل شده بوده است (علیزاده پیرجندی، ۱۴۰۳: ۴۵).

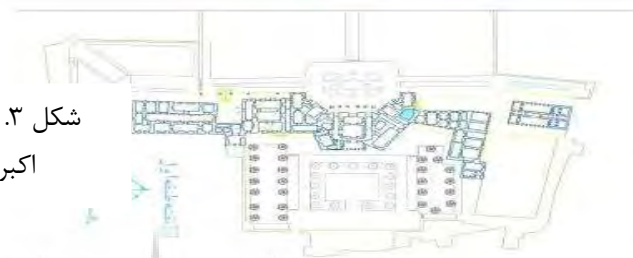
ورودی دوم که در دوره‌ی قاجار درست شده است در ضلع غربی حصار و در انتهای خیابان موازی با عمارت (کوشک) باغ قرار دارد. ورودی شامل پیشخوان، سردر، حیاطی وسیع و اتماق‌هایی در جنوب حیاط است. از اتاق‌ها به عنوان گاراژ، انبار و سرایداری استفاده می‌شده است. تعدادی درخت کاج در شمال حیاط ورودی کاشته شده و بعدها با تغییر در کاربری باغ، دو باغچه در شمال و جنوب حیاط ایجاد شده و تعدادی درخت سرو شیراز و سرو خمره‌ای در لبه‌ی بیرونی آن‌ها کاشته شده و بخش درونی آن‌ها گلزار بوده است. این محوطه از طریق درگاهی که در حصار غربی باغ باز شده به فضای باغ راه می‌یابد. در دو سوی این درگاه دو ستون آجری که با آجرهای تراش تزئین شده‌اند قرار دارد. دو ورودی دیگر نیز در باغ دیده می‌شود که اصالت

تاریخی نداشته و در دهه‌ی اخیر به آن الحاق شده‌اند. یکی از این ورودی‌ها به حیاط اندرونی در جنوب باغ و دیگری در انتهای خیابان مرکزی باغ ایجاد شده است. برای این ورودی سردری بزرگ با تزئینات رسمی‌بندی طراحی و اجرا شده و به نوعی برای بیننده تداعی تاریخی دارد. تعدادی روزن در حصار وجود دارد که در زمان کوددهی و ساماندهی باغ از قبیل کولش، علفزنی و هرس درختان باز می‌شده و برای انتقال آسان و سریع کود به داخل و نخاله‌ها و شاخه‌های بریده به بیرون، از آن‌ها استفاده می‌شد. این روزن‌ها پس از ساماندهی باغ، دوباره بسته می‌شدند. دو روزن دائمی بوده و دارای دری چوبی است که امکان ورود و خروج بین باغ شرقی را که متعلق به مادر شوکت‌الملک بوده، فراهم می‌کرده است. باغ دارای یک محور اصلی در جهت شمالی - جنوبی است. عرض این خیابان ۵ متر است و در دو طرف آن دو کرت باریک به عرض ۱/۸ متر هست که درختان کاج در سرتاسر آن‌ها کاشته شده و سر به فلک کشیده‌اند. در جلوی درختان کاج، ردیفی از شمشاد کاشته شده که علاوه بر شادابی و طراوتی که به منظر باغ و خیابان داده، لختی ساقه و تنه‌ی قهوه‌ای درختان کاج را نیز پوشیده است. دو حوض آب در این خیابان وجود دارد که هر دو از سطح زمین برجسته‌اند. حوض اول که در جنوب خیابان و در مقابل عمارت قرار دارد، محل ورود آب قنات و تقسیم آن در باغ است. برجستگی این حوض از سطح زمین ۴۰ سانتی‌متر است. این حوض با ترکیب منحنی و دوایر متقاطع نقشی زیبا در مقابل عمارت دارد و خیابان مرکزی در برخورد با این حوض به اطراف آن منحرف شده و محوطه‌ای وسیع در مقابل عمارت به وجود آورده و با ترکیب فرم پلان عمارت، دعوت‌کننده‌ای با شکوه را شکل داده‌اند (علیزاده بیرجندی، ۱۴۰۳: ۴۵).

شکل ۲. پلان طبقه همکف عمارت باغ اکبریه، (جنتی‌فر، ۱۳۹۷)

شکل ۳. پلان طبقه اول عمارت باغ اکبریه، (جنتی‌فر، ۱۳۹۷)

حوض مرکزی خیابان با پلان هشت و نیم هشت، که اضلاع شرقی و غربی آن کشیده‌تر از سایر اضلاع آن است، طراحی و اجرا شده است. برجستگی آن از سطح زمین ۵۵ سانتی‌متر است. خیابان در اطراف این حوض وسیع شده و خیابان‌های فرعی عمود بر خیابان مرکزی نیز در این محل، تقاطع ایجاد کرده‌اند. به دلیل تغییرات زیادی که در این حوض به وجود آمده ورود و خروج آب به داخل آن نامشخص است. ادامه‌ی خیابان هم عرض با بخش جنوبی، بعد از این فضا ادامه می‌یابد و درختان کاج دو سوی آن را آراسته و سرتاسر خیابان را سایه‌اندازی کرده‌اند. در دو طرف خیابان مرکزی و بلافاصله بعد از درختان کاج دو خیابان کم عرض در موازات آن وجود دارد که جوی اصلی انتقال آب به سطح باغ در کنار آن قرار گرفته است. این دو خیابان بیشتر برای رفت و آمد باغبان و کارگران باغ استفاده می‌شده است؛ به این ترتیب در زمان پذیرایی و برگزاری مراسم، رفت و آمد آن‌ها در دید عموم قرار نداشته است. سه خیابان فرعی با عرض ۳ متر عمود بر محور اصلی باغ، محدوده‌ی کرت‌های باغ را خوانا کرده‌اند. به دلیل تغییرات ایجاد شده در محیط باغ، خیابان فرعی شمالی از بین رفته و تنها شواهدی از وجود آن باقی مانده است. در کنار حصار در سر تا سر باغ خیابانی به عرض ۲ متر ایجاد شده که امکان تردد در کنار حصار را میسر ساخته است. حد فاصل خیابان و کرت‌ها، جوی آبی خاکی است که آبیاری فضای سبز باغ توسط

آن انجام می‌شود (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

سیر تحولات و تغییرات مهم کالبدی باغ اکبریه (از دوره‌ی زندیه تا دوره‌ی معاصر)

تغییرات کالبدی در بناها و آثار تاریخی به دگرگونی‌هایی در شکل فیزیکی و ساختار فضایی بناها و آثار تاریخی در طول زمان اطلاق می‌شود. این دگرگونی‌ها می‌تواند ناشی از عوامل مختلفی مانند عوامل طبیعی (فرسایش، زلزله، سیل)؛ عوامل انسانی (جنگ، تخریب عمدی، بازسازی، مرمت، تغییر کاربری)؛ عوامل فرهنگی (تحولات اجتماعی، تغییر در سبک زندگی) باشد. شناخت و مطالعه‌ی تغییرات کالبدی نقشی کلیدی در معماری بناهای تاریخی ایفا می‌کند. این شناخت می‌تواند در زمینه‌های مختلف مفید باشد؛ از جمله در درک تاریخچه‌ی بنا که با بررسی تغییرات کالبدی می‌توان به سیر تحولات و تاریخچه‌ی بنا در گذر زمان پی برد. همچنین شناخت لایه‌های مختلف تغییرات می‌تواند در تشخیص بخش‌های اصلی و اولیه‌ی بنا از الحاقات و تغییرات بعدی کمک کند. مطالعه‌ی تغییرات کالبدی اطلاعات ارزشمندی برای مرمت و بازسازی اصولی بنا و حفظ هویت تاریخی آن ارائه می‌دهد. با شناخت تحولات کالبدی می‌توان بهترین کاربری جدید را برای بنا انتخاب کرد و کمترین تغییر را در ساختار آن ایجاد کرد. از همه مهم‌تر، ثبت و مستندسازی تغییرات کالبدی به عنوان یک منبع ارزشمند برای مطالعات آتی و نسل‌های آینده باقی می‌ماند. در مجموع، شناخت تغییرات کالبدی به معماران، مرمتگران و متخصصان حفظ میراث فرهنگی در درک بهتر بناهای تاریخی و انجام اقدامات صحیح برای حفظ و احیای آن‌ها و برانگیختن در جلب توجه گردشگران کمک می‌کند (علیزاده بیرجندی، ۱۴۰۳: ۴۶-۴۷). از این رو، در ادامه به شناخت تغییرات کالبدی در باغ و عمارت اکبریه پرداخته می‌شود.

تغییرات صورت گرفته در معماری بنای اکبریه را صرفاً بر پایه و اساس شواهد معماری که امروزه وجود دارد، می‌توان مورد بررسی قرار داد. این بدان معناست که بررسی تغییرات کالبدی و معماری در باغ اکبریه با برخی دیگر از بناها که اسناد مکتوب و یا کتیبه دارند، مانند شوکتیه،

متفاوت است؛ لذا رمزگشایی از دگرگونی‌های باغ اکبریه مستلزم مطالعه و بررسی دقیق شواهد معماری موجود در آن است.

باغ اکبریه، از تفرجگاه اعیان تا مرکز مذاکرات سیاسی

بنیان باغ تاریخی اکبریه در اواخر دوره‌ی زندیه نهاده شده است. در آن زمان، بیرجند هنوز به عنوان یک قصبه‌ی کوچک شناخته می‌شد و کارایی خاصی نداشت. با این حال، منطقه‌ی اکبریه به دلیل آب و هوای مطبوع و موقعیت خاص خود در دامنه‌ی شمالی کوه باغران، به عنوان مرکز تفریح و تفرج اعیان و اشراف و خاندان حکومتی مورد استفاده قرار می‌گرفت. سابقه‌ی باغ‌سازی در این منطقه به دوران‌های قبل از زندیه بازمی‌گردد. شواهدی از باغ‌هایی مانند قلعه باغ مود مربوط به دوره‌ی صفویه، باغ حیدرآباد مود، باغ طوقان نوفرست و باغ سیدآباد بهلگرد مربوط به دوره‌ی تیموری نشان‌دهنده‌ی این امر است. باغ اکبریه نیز در همین راستا و با همین دیدگاه تفریحی ساخته شد. در دوره‌ی زندیه و یا قبل از آن، طراحی و جانمایی این باغ انجام شد و با برنامه‌ریزی به عنوان مکانی برای پذیرایی و تفریح اعیان احداث گردید.

در دوره‌ی قاجار، تحولات مهمی در شهر بیرجند و باغ اکبریه رخ داد. هم‌زمان با جابجایی محل حکومت از قاینات به بیرجند، این شهر رونق گرفت. در این دوره، مکان‌ها و بناهای مختلفی مانند باغ بهارستان، معروف به ارگ بهارستان و باغ و عمارت ارگ کلاه‌فرنگی، معروف به باغ امیرحسن خان، که حسام‌الدوله در آنجا مستقر بوده است، به عنوان مقر استقرار حاکمان مورد استفاده قرار می‌گرفتند. باغ اکبریه نیز، در همان دوره، به عنوان یکی از محل‌های سکونت حاکمان شناخته شد. با این حال، به دلیل موقعیت جغرافیایی این باغ که خارج از محدوده‌ی شهر بود، برای برگزاری جلسات خاص و محرمانه نیز استفاده می‌شد. دوری از جو شهر و شرایط خاص شهر بیرجند باغ اکبریه را به مکانی مناسب برای مذاکرات پنهانی تبدیل کرده بود. بنابراین، باغ اکبریه، در طول تاریخ خود، از یک تفریحگاه اعیان به مرکزی برای مذاکرات سیاسی تبدیل شد. این امر نشان‌دهنده‌ی نقش و اهمیت این باغ در تحولات سیاسی و اجتماعی منطقه است.

بیشترین تغییرات مجموعه در دوره‌ی حکومت امیر ابراهیم خان شوکت‌الملک ایجاد شد. قبل از آن، امیر اسماعیل خان کارهایی را انجام داده بود، اما تغییرات کالبدی خاصی صورت نپذیرفت،

تا در دوره‌ی شوکت‌الملک لزوم تغییرات کاربردی در باغ احساس شد (مصاحبه با جنتی فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).
بیشترین تغییرات کالبدی صورت گرفته در باغ و عمارت اکبریه را می‌توان در موارد ذیل بررسی نمود:

- لوله کشی باغ اکبریه (۱۳۰۳ش)

وضع آب آشامیدنی بیرجند و شیوه‌ی تأمین آن تا سال ۱۳۰۲ش با دشواری‌های فراوانی همراه بود. با تمام تلاش‌هایی که برای پاک ماندن و بهداشت آب منظور می‌شد، آب مصرفی در زمان ذخیره‌گیری و حمل و نقل دچار آلودگی می‌شد و همیشه بیماری‌هایی از قبیل حصه، تراخم، اسهال خونی، کچلی و سایر بیماری‌های پوستی شایع بود. شیوع این بیماری‌ها و افزایش آمار مرگ و میر مبتلایان در فصل تابستان، به‌ویژه در سال‌هایی که ریزش‌های جوی نقصان داشت، بیشتر می‌شد. در ۱۳۰۲ش، به ابتکار شوکت‌الملک و بزرگانی چون میرزا محمدولی خان اسدی و همراهی و یاری همتایانی دیگر، شهر بیرجند لوله‌کشی شد. برای انجام لوله‌کشی شهر بیرجند کمیسیون به ریاست شوکت‌الملک و عضویت چند تن از اعانه‌دهندگان تشکیل شد که اعانه‌ها را جمع‌آوری نمایند. قنات علی‌آباد، که در حدود ۱۰ کیلومتری جنوب شرقی بیرجند واقع است، خریداری شد و آب آن را با لوله به شهر آوردند. لازم به ذکر است اعضای کمیسیون میاه (آب)، که جزو مالکین قریه‌ی علی‌آباد نیز بودند، هر یک سهمیه‌ی ملکی خود را به صورت وقف در اختیار کمیسیون قرار دادند (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۷: ۱۲۹).

شوکت‌الملک اولین اقدامی که انجام داد، درخصوص آبرسانی به شهر بیرجند و اکبریه بود. بعد از آلوده شدن آب‌انبارها و مریضی مردم، لوله‌های آب را وارد بیرجند کردند و تصمیم به لوله‌کشی شهر بیرجند گرفتند. بخشی از لوله‌ها و ادواتی که از انگلیسی‌ها موجود بوده نیز برای باغ اکبریه استفاده کردند. برای گسترش شبکه‌ی آبرسانی، مخزن آبی ایجاد گردید. از اینجاست که یکسری اتفاقات جدید در باغ اکبریه صورت پذیرفت؛ لذا در ادامه‌ی آن خیرات و مبرات که داشتند، بخشی از لوله‌ها وارد باغ اکبریه شد (تصویر ۲). با این توصیف، اولین تغییرات در ساختار باغ اکبریه را

می‌توان تغییر در ساختارهای آبی باغ اکبریه دانست؛ تغییراتی که در ساختار حمام‌ها، مطبخ‌ها و سرویس‌های بهداشتی صورت پذیرفت. حمام‌ها از حالت خزینه‌ای تبدیل به خزینه - دوش شدند. حمام جدید را در ضلع جنوبی باغ ساختند و دوش را وارد مجموعه کردند. نکته‌ی مهم اینکه به خاطر جلب رضایت روستاییان و بهداشت بیشتر مردم امکان استفاده از حمام خزینه‌ای را به مردم دادند و مسیری از داخل روستا به حمام باز کردند. در قدم بعدی، به بعضی از خواص نظیر مباشران و مشاورین استفاده از حمام - دوش‌ها را نیز دادند (تصویر ۳). این اولین تغییرات در باغ است که نوع تفکر شوکت‌الملک باعث گردید وجهه‌ی فرهنگی و اجتماعی باغ پرننگ‌تر شود (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

تصویر ۲. لوله‌کشی و لوله‌گذاری باغ و عمارت اکبریه

تصویر ۳. بازگشایی مسیر از داخل روستای اکبریه برای استفاده از حمام

– مجزا نمودن طبقات از یکدیگر (۱۲۹۰ – ۱۳۰۰ ش)

ابراهیم خان به دلیل برگزاری جلسات محرمانه تغییراتی را در بخش مرکزی عمارت ایجاد کرد. پیش از این، بخش مرکزی شامل پذیرایی و شاه‌نشین و حوض‌خانه بوده که امیر ابراهیم خان شوکت‌الملک اجازه نداد تزئینات معماری داخل حوض‌خانه تکمیل شود و شواهد آن وجود دارد که فضای حوض‌خانه در حال تکمیل بوده و هنوز معماران مشغول کار بوده‌اند؛ لذا تزئینات معماری آن ناقص مانده و ابراهیم خان تصمیم گرفت آن فضای کاملاً مجزا را ایجاد کند. او از معماران و طراحان استفاده کرد و یک ایوان یا پیشخوان به مجموعه اضافه کرد (تصویر ۴).

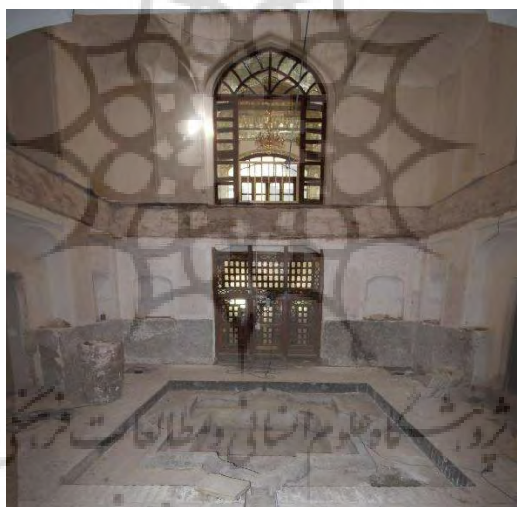
تصویر ۴. ساخت ایوان و یا پیشخوان در زمان شوکت‌الملک

(آرشیو اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان بیرجند)

یک پلکان آپادانیایی برای دسترسی به طبقه‌ی فوقانی عمارت و اشکوب اول طراحی شد. بعد از این طراحی که انجام شد، در قسمت پیشانی عمارت یا همان قسمت شمالی عمارت پله‌های آپادانیایی و ایوان ساخته شد. سپس ارسی جلوی یا همان جلوی شاه‌نشین عمارت مربوط به دوره‌ی حشمت‌الملک را حذف و آن را تبدیل به دو طبقه کردند و با تیرهای چوبی آن را پوشاندند. ایوان باشکوهی که در جلوی عمارت بود و آن ارسی زیبا حذف و ایوان تبدیل به دو طبقه شد (تصویر ۵ و ۶).

تصویر ۵. تزیینات و ارسی ها و عدم وجود پیشخوان در زمان حشمت‌الملک (آرشیو اداره میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی شهرستان بیرجند)

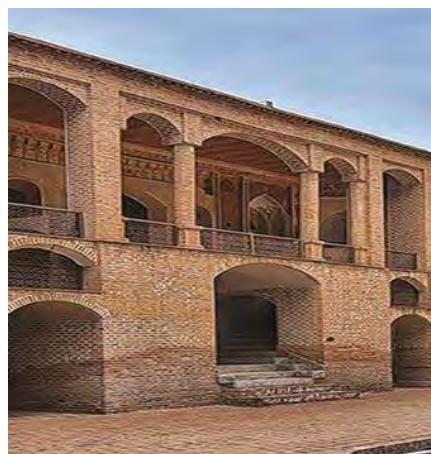
تصویر ۶. عکس قبل از ایجاد ستون و سقف (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

به تبع آن گنبدخانه یا همان حوض‌خانه را با ایجاد یک ستون مرکزی و سقف‌هایی که در اطراف آن زده شد، به فضای دوطبقه تبدیل کرد و به نوعی تعریف معماری را از بین برد (تصویر ۷). این تغییر کالبدی اساسی در مجموعه به وجود آمد و پلکان‌های دسترسی که در قسمت داخلی فضای عمارت وجود داشتند (تصویر ۸)، با ایجاد دیواری در جلوی آن‌ها و پوشیدن سقفی که بر روی این پلکان زده شد، حذف گردید (تصویر ۹). با حذف پلکان‌ها، طبقه‌ی اول از طبقه‌ی

دوم مجزا شد. با وجود اینکه چهار مسیر دسترسی به طبقه‌ی بالا وجود داشت، همگی حذف شد و تنها مسیر دسترسی همان پله‌های آپادانیایی است که در جلوی عمارت و یا پیشانی عمارت ساخته شد و الان نیز وجود دارد (تصویر ۱۰). این مهم‌ترین تغییر کالبدی اساسی است که در بنا به وجود می‌آمد. لازم به توضیح است، حذف پله‌ها در طبقه‌ی اول و یا همان همکف قسمت مرکزی بنا صرفاً جنبه‌ی محرمانه داشت و برای نگهداری وسایل خاص یا انتقال تجهیزات جنگی به طبقه‌ی دوم مورد استفاده قرار نمی‌گرفته است. دسترسی به آن‌جا محدود بود و هر کسی اجازه‌ی ورود نمی‌یافت. با توجه به خطر جاسوسی و خبرچینی باید محل ورود قابل کنترل و مشخص می‌بود که چه کسانی وارد یا خارج می‌شدند و افراد طبق نظم و ضابطه‌ای خاص می‌توانستند در محل جلسات حضور یابند. در قسمت فضای شرقی که محل ورودی اصلی از ضلع شمالی و سمت اصطبل بود، انبارهایی وجود دارد که در گذشته برای نگهداری تجهیزات و تسلیحات نظامی شامل گلوله‌ها و خرج‌های توپ استفاده می‌شده است؛ در فاصله‌ای دورتر از عمارت حکومتی - سکونت‌ی که اگر اتفاقی بیفتد، کمترین آسیب و خسارت به بنای اصلی و ساکنان آن وارد شود (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

تصویر ۷. ایجاد ستون و سقف و مجزا نمودن طبقات
تصویر ۸. یکی از چهار مبادی ورودی به طبقه بالا که در دوره شوکت‌الملک مسدود شده و هنوز بازگشایی نگردیده است.

تصویر ۱۰. ساخت پله‌های آپادانیایی
بعد از حذف تمامی ورودی‌ها

تصویر ۹. ورودی و پلکان‌های مربوط
به طبقه یا اشکوب دوم

- تغییر درب ورودی به باغ (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)

تغییر بعدی که براساس سیاست امیر شوکت‌الملک در مجموعه به وجود آمد، تغییر درب ورودی اصلی است. در آن زمان یک خیابان سنگ‌فرش به‌صورت مورب از میدان ابوذر (میدان کوروش سابق) به سمت میدان باغ اکبریه کشیده می‌شد که بعدها خیابان پاسداران و معلم فعلی از وسط این خیابان، یعنی قسمت ابتدایی و قسمت انتهایی آن که هنوز قسمت‌هایی از آن وجود دارد، عبور کرده و آن را از بین برده است. قسمت ابتدایی خیابان، در محل مسجد امام حسین، باقی مانده و قسمت انتهایی آن هنوز در جلوی عمارت که به سمت اداره‌ی اوقاف امتداد می‌یابد، قرار دارد (تصویر ۱۱ و ۱۲).

پروژه‌ی کاوش‌های باستان‌شناختی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

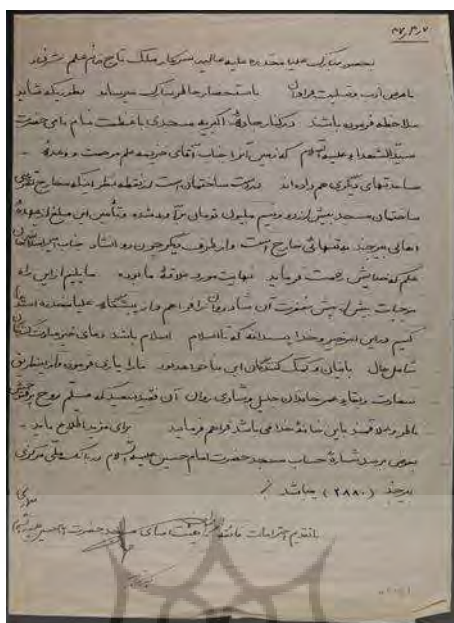
تصویر ۱۱. عکس هوایی از جاده مسیر ورودی از سمت میدان ابوذر به باغ اکبریه
(آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

تصویر ۱۲. عکس هوایی از جاده مسیر ورودی به باغ اکبریه (ضلع غربی)
(آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

مسیر دسترسی از شهر بیرجند به سمت باغ اکبریه ایجاد و در ضلع غربی به باغ اکبریه متصل شد. مهم اینکه در همین میان ساخت یک مسجد نیز در مسیر جاده‌ی دسترسی به اکبریه صورت پذیرفت (سند ۱). در اواخر دوره‌ی قاجار و اوایل دوره‌ی پهلوی یک پیشخوان ورودی نیز ساخته شد. با توجه به اینکه اتومبیل به تازگی وارد شهر شده و استفاده از آن برای بعضی خواص و رجال رایج شده بود، یک ورودی برای ماشین‌ها در باغ اکبریه به وجود آمد (تصویر ۱۳). پیشخوان

ورودی باغ اکبریه را حصار کردند و یک مجموعه‌ی محصور برای ورود به باغ اکبریه به وجود می‌آمد، سپس گاراژها در اطراف آن شکل گرفت و ورودی اول باغ اکبریه را حذف کردند. این ورودی در ضلع جنوبی قرار داشت و ورود و خروج از داخل روستا انجام می‌شد که از آن طریق به دالان‌ها و ورودی اصطبل وارد می‌شدند. از آن به بعد، ورودی به ضلع غربی منتقل شد. این تغییرات کالبدی، به دلیل تغییرات فرهنگی و سیاسی (برگزاری جلسات مهم و محرمانه و لزوم پذیرایی مناسب از میهمانان ویژه، همچنین برقراری امنیت بالا برای ورود و خروج و مشخص بودن افرادی که به باغ وارد یا از آن خارج می‌شدند) شکل گرفت. به تبع این جابه‌جایی درب ورودی باغ اکبریه از ضلع غربی به ضلع شرقی، یکسری تغییرات در نماسازی ورودی شکل گرفت که آن تزئینات گچ‌بری بسیار زیبا را که در پیشانی عمارت وجود داشت، در پشت لایه‌ای از آجرکاری‌های منقوش پنهان نمود و همچنین تغییراتی در درب و پنجره‌ها به وجود آمد. درب و پنجره‌های سهدری تبدیل به یک در و دو پنجره شدند تا بر حفاظت و امنیت بنا افزوده گردد و محرمیت در فضای داخل طبقه‌ی اول بیشتر شود، به دلیل جلسات و مذاکرات محرمانه‌ی سیاسی و مهم که با خواص انجام می‌شده است (تصویر ۱۴). یکی دیگر از تغییرات مهم بعد از شکل‌گیری ورودی جدید از ضلع شرقی به غربی، تغییر کاربری یکسری فضاهای انبار در ضلع غربی بود که به محل سکونت نگهبانان و سرایداری تبدیل شد (تصویر ۱۵) (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

سند ۱. سند ساخت مسجد در مسیر جاده میدان ابوذر به اکبریه
(مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند شماره ۹۳۱۶)

تصویر ۱۳. احداث پیشخوان و سردرب جدید بعد از تغییر درب ورودی

تصویر ۱۴. تزیینات گچ‌بری نما قبل از پنهان شدن در پشت لایه‌ای
از آجرکاری‌های منقوش و تبدیل پنجره‌های سهدری به یک در و دو پنجره

تصویر ۱۵. محصور نمودن فضای داخل باغ در دو طرف درب ضلع غربی

- ساخت عمارتی برای مادر شوکت‌الملک در طبقه‌ی دوم (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)

مادر علم در ضلع شرقی و در مقابل عمارت زندیه سکونت داشت. این بنا که همچنان پابرجاست و معروف به خانه‌ی مادر علم است، فاصله‌ی زیادی با محل زندگی شوکت‌الملک داشت. شوکت‌الملک به مادرش بسیار احترام می‌گذاشت و هر روز صبح از او سرکشی می‌کرد؛ لذا تصمیم گرفت در همان ضلع غربی یک طبقه اضافه کند. آن ساخت‌وساز، در حال حاضر، برای نمایشگاه فرش استفاده می‌شود و آثار و شواهد دوره‌ی پهلوی نیز در آن مشاهده می‌گردد. شوکت‌الملک این فضا را آماده می‌کند برای سکونت مادرش که شامل یک مطبخ است، و فضای نشیمن و دالانی که مورد استفاده قرار می‌گیرد. پس از مرگ مادر شوکت‌الملک این مکان تبدیل به محلی برای کارهای اداری و دیوانی شد و بخش اصلی امور دیوانی در آن جا صورت می‌پذیرفت، به‌ویژه

از زمان امیر اسدالله علم، که ساختمان مرکزی دوباره به حالت قبل بازگشت و تبدیل به محلی برای پذیرایی و نشیمن شد و کارهای دیوانی و اداری به قسمت غربی منتقل گردید.

– تغییر ورودی باغ اکبریه، بعد از آمدن اتومبیل به بیرجند (۱۳۰۷ش)

در قسمت ورودی باغ (قبل از الحاقات) برشی وجود داشته که اگر آن را بر همان چیزی که امروزه موجود است برش بزنیم (تصویر ۱۶)، مانند باغ رحیم آباد، باغ شوکت آباد و باغ بهلگرد که همه یک الگوی مشترک داشته‌اند، یک سردر وجود داشته که در دوره‌ی پهلوی اول این سردر حذف شد. دلیل این گفته این است که وقتی وارد اتاق در سمت راست ورودی می‌شدیم، یک ورودی، سپس یک هشتی دارد (مانند ورودی دیگر باغ‌ها) سپس یک دالان و بعد از دالان می‌توان وارد باغ شد که تزئینات آجرکاری موجود به‌عنوان شاهد می‌باشد (تصویر ۱۷)، سپس اتاق نگهبانی در دو طرف با تزئینات آجرکاری راسته و خفته دوره‌ی قاجاریه می‌باشد و بعد از گذشتن از دالان و هشتی و نگهبانی سپس وارد باغ می‌شدند؛ لذا این فضا تغییر یافته و کامل شده‌ی بنای دوره‌ی پهلوی است (تصویر ۱۸) (مصاحبه با سیروسی، ۱۴۰۲/۰۹/۱۶). مهم این است که هیچ‌وقت ورودی به شکل دیوار معمولی و برش خورده نبوده و بعد از اضافه شدن بنا در دوره‌ی پهلوی (اضافه شدن ضلع غربی) ورودی تغییر کرده و به شکل امروزی دیده می‌شود؛ زیرا ورودی‌ها همیشه دارای یک وجه بازدارندگی بودند، مانند بازرسی، نگهبانی و غیره.

با این ملاحظات، چون این بنا حکومتی - سکونت‌ی بوده و حتماً می‌بایست دارای ورودی با نگهبانی و امنیت بالا باشد تا هر کسی اجازه‌ی ورود نداشته باشد. لازم به ذکر است، از اوایل تا اواسط قاجاریه درب ورودی اصلی در ضلع جنوب شرقی از سمت اصطبل (از داخل روستای اکبریه) بود که این درب برای ورود کارکنان، خدمه و پرسنل باغ اکبریه در نظر گرفته شده بود. درب ضلع غربی، که دارای هشتی و دالان بود، یک درب ثانویه بود برای ورود افراد خاص و میهمانانی که می‌بایست مورد بازرسی قرار می‌گرفتند (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

تصویر ۱۶. راست - برش ایجاد شده به عنوان شاهد از الحاق طبقه دوم به بنای دوره قاجار مربوط به دوره پهلوی اول

تصویر ۱۷. چپ - ورودی، راهرو و هشتی برای ورود به باغ قبل از الحاقات دوره پهلوی اول

تصویر ۱۸. خشت خام راسته - خفته دوره قاجاریه به عنوان شاهد که با آجر کاری دوره پهلوی پوشیده شده است.

در دوره پهلوی، به ویژه دوره رضاشاه، که سفر و میهمانان با ماشین داخل عمارت و باغ می شدند، ورودی باغ تغییر کرد تا خودرو بتواند به جلوی عمارت مرکزی بیاید. در این راستا، هشتی ها حذف و قسمتی از دیوار برداشته شد (تصویر ۱۹)؛ حوض بزرگ در حیاط حذف گردید (با پر کردن حوض بزرگ و ساختن یک حوض کوچک)؛ درب ها نیز عریض تر و مرتفع تر شد؛ لذا بناها برون گرا شدند. زمانی که ضلع غربی به بنا اضافه شد، هشتی و نگهبانی جای خود را به یک

سردر ورودی با حالت عریض و مرتفع داد و اتاق‌ها به پرسنل اداری و نگهبانی اختصاص داده شد (شکل ۲۷) (مصاحبه با جنتی‌فر، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱).

تصویر ۱۹. برداشتن قسمتی از دیوار بعد از الحاقات دوره‌ی پهلوی و ورود خودرو به باغ (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

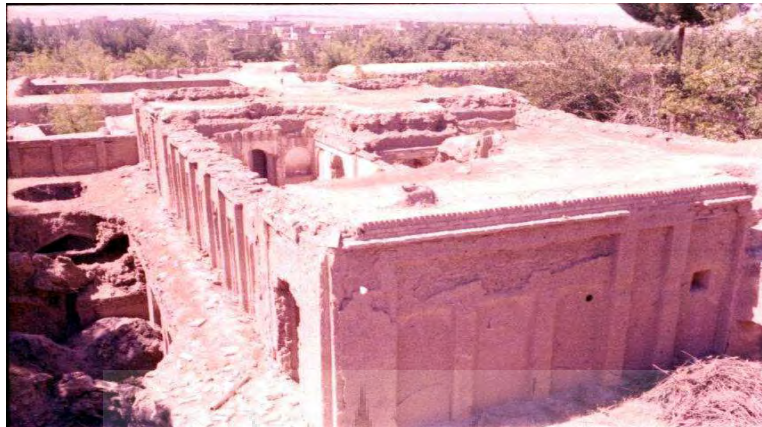

تصویر ۲۰. تغییر حوض که در ابتدا بزرگ و در داخل زمین بوده ولی بعد از ورود خودرو کوچک می‌شود و به‌صورت لبه‌دار بر روی کف ساخته می‌شود.

– تغییر کاربری فضای انباری به مسجد در محل ورودی درب ضلع شرقی (۱۳۲۰ش)

یکی از کاربردی‌ترین تغییرات کالبدی بنای اکبریه در محل ورودی باغ در ضلع شرقی – با ویژگی‌های سیاسی و فرهنگی – تغییر کاربری فضای انباری به مسجد است (مصاحبه با جنتی‌فر، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱). قدیمی‌ترین قسمت باغ اکبریه مربوط به دوره‌ی زندیه و همان ضلع شرقی باغ

می‌باشد که معروف به فضای اندرونی است. طبقه‌ی پایین آن همان ورودی از داخل روستا به سمت بارانداز و دالان‌های ورودی به داخل باغ و طبقه‌ی بالا نیز اندرونی بوده است (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۱. قدیمی‌ترین قسمت اکبریه مربوط به دوره‌ی زندیه قبل از مرمت (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

فضای مسجد (در ضلع شرقی) در ابتدا که ساخته شده، فضای انبار بوده و محل ذخیره‌ی مجموعه‌ای از محصولات که در باغ استفاده می‌شده است. بعدها، با توجه به افرادی که در فضای بیرونی سکونت داشتند و افزایش جمعیت آن‌ها، تبدیل به روستا شد. خدمه، مشاوران و مباشرانی که در آن‌جا ساکن بودند، فضایی برای عبادت لازم داشتند؛ بنابراین شوکت‌الملک آن‌جا را وقف کرد برای ساختن مسجد و بعد از آن به‌عنوان مسجد از فضای انبار استفاده کردند (تصویر ۲۲). بعد از پیروزی انقلاب اسلامی، این محل توسط آستان قدس رضوی بسته شد و تخلیه گردید، زیرا اسدالله علم در ۱۳۵۵ش باغ و عمارت را برای ساخت موزه وقف آستان قدس رضوی کرده بود.

تصویر ۲۲. مسجد اکبریه در حین مرمت ۱۳۷۴ ش (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

- تخریب و مرمت قسمت‌هایی از عمارت اکبریه پس از انقلاب

اسدالله علم در ابتدای سال ۱۳۵۷ از دنیا رفت. خانواده‌ی علم که ساکن این مکان بودند، کم‌کم آماده‌ی تخلیه شدند و این اتفاق مصادف شد با پیروزی انقلاب اسلامی. آستان قدس رضوی اموال و دارایی‌های اسدالله علم را از باغ اکبریه جمع‌آوری کرد و به مرکز اسناد و موزه آستان قدس در مشهد انتقال داد تا بتواند در آینده موزه را ایجاد کند. با تغییر نیروهای نظامی و ژاندارمری، باغ اکبریه به‌عنوان مرکز حوزه‌ی نظام وظیفه در اختیار ژاندارمری وقت قرار گرفت. در آن زمان تصمیم می‌گیرند بخشی از ضلع غربی (همان عمارت زندیه) را تخریب کنند که این کار انجام شد و سقف‌های عمارت به طور کامل تخریب گردید و بخش زیادی از تزئینات عمارت که آینه‌کاری‌های بسیار زیبا و نفیس داشت از بین رفت (تصویر ۲۳).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۲۳. تخریب بنا و شواهد مربوط به دوره‌ی زندیه شامل قطاربندی و آینه‌کاری و...

(آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

با تشکیل اداره میراث فرهنگی، پیگیری‌های مسئولین آن و همکاری آستان قدس رضوی، ژاندارمری این فضا را در اختیار مدیریت میراث فرهنگی بیرجند قرار داد. در سال‌های ۱۳۷۱ و ۱۳۷۲ش اداره میراث فرهنگی تصمیم به مرمت قسمت‌های تخریب شده می‌گیرد. البته این مرمت صرفاً یک مرمت استحفاظی است که پوششی استحفاظی ایجاد می‌شود اما فضای داخلی به‌طور کامل احیا نمی‌گردد (تصویر ۲۴).

تصویر ۲۴. اقدامات اولیه و غیراصولی و فقط برای حفظ بنا (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

آینه‌کاری‌ها توسط میراث فرهنگی حذف شد و یک اندود گچ بر روی دیوار قرار گرفت؛ سقف‌ها از حالت چوبی به تیرآهن تبدیل شد؛ بعضی از سقف‌ها به صورت ضربه‌ای زده شد، اما به‌طور کلی اصالت رعایت نشد، زیرا فقط سرعت در کار مدنظر بود. با توجه به اعتبارات محدود و کمبود نیروی متخصصی که نظارت را بر مرمت به شیوه‌ی صحیح انجام دهد، صرفاً کار بازسازی و مرمت حفاظتی انجام شد (تصویر ۲۵) و به همان شکل باقی ماند؛ بعدها معاونت میراث فرهنگی این را پذیرفت که به آن کاربری دهد و خیلی از دخل و تصرف‌ها صورت نگیرد. برخی تغییرات اداری مانند تبدیل شدن به محل استقرار مدیریت اداره میراث فرهنگی شهرستان و سپس اداره کل میراث فرهنگی و راه‌اندازی دانشکده‌ی هنر باعث شد تا نیاز به استفاده از فضاها به وجود آید. بنابراین، فضاها (در قسمت شرقی و مرکزی و غربی) تبدیل به فضای اداری گردید. در دوره‌ای کوتاه نیز دانشکده هنر در همان قسمت زندیه (ضلع شرقی) مستقر گردید که متأسفانه این واگذاری‌های غیراصولی در درازمدت باعث تخریب و تغییر در شکل و فرم‌دهی بنا گردید (تصویر ۲۶). با پیگیری‌های صورت‌گرفته، در بخش مرکزی موزه‌ی باستان‌شناسی و مردم‌شناسی راه‌اندازی شد؛ تغییرات معماری زیادی به وجود آمد و خیلی فضاها مسدود شد؛ برخی از فضاها نیز باز شد تا یک مسیر حرکتی مناسب برای موزه به وجود آید. برای جانمایی ویتترین‌ها، خیلی از طاق‌ها بسته شد و یا طاق جدید ایجاد گردید. همانند این اتفاقات در ضلع غربی نیز روی داد و فضاها همه اداری شدند. تأسیسات (شופاز، بخاری)، تجهیزات اینترنت، تأسیسات الکترونیکی (دزدگیر، کابل‌های شبکه) و دیگر الحاق‌ها وارد مجموعه شدند که موجب گردید اصالت مجموعه اکبریه از بین برود (مصاحبه با جنتی‌فر، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱). بعد از ثبت باغ اکبریه در میراث جهانی یونسکو، اداره کل میراث فرهنگی از محدوده‌ی باغ و عمارت خارج شد و به طور کامل در اختیار میراث جهانی قرار گرفت و پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه در آن جا مستقر شد. سپس میراث جهانی یک طرح پنج‌ساله برای مرمت و احیای آن تبیین نمود که مورد تأیید قرار گرفت. براساس آن برنامه، حذف الحاقات معماری و برگرداندن اصالت به مجموعه انجام شد و مرمت و احیای آن، با توجه به شواهد تاریخی، اسناد، مدارک موجود، صورت پذیرفت. خوشبختانه حدود ۸۰ درصد

مجموعه با مبانی و دستورالعمل‌های مرمتی کشور، که مورد تأیید میراث جهانی نیز است، مورد مرمت قرار گرفته است.

تصویر ۲۵. اقدامات حفاظتی غیرتخصصی و استفاده از تیرآهن و حذف تزیینات (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

تصویر ۲۶. استقرار دانشکده هنر در قسمت اندرونی ضلع شرقی (آرشیو پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نتیجه

باغ اکبریه بیرجند به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای تاریخی شهر، نقشی کلیدی در برگزاری مراسم مختلف مذهبی، سیاسی و فرهنگی ایفا کرده است. این مجموعه‌ی تاریخی، علاوه بر کارکردهای مذهبی و فرهنگی، در ایجاد وحدت و همدلی در بین مردم، ترویج فرهنگ و مذهب، ایجاد شور و نشاط و نمایش قدرت حکومت نیز نقش داشتند. حاکمان وقت، به‌ویژه شوکت‌الملک علم، از باغ اکبریه به‌عنوان ابزاری برای پیشبرد اهداف سیاسی و اجتماعی خود استفاده می‌کردند و با برگزاری مراسم باشکوه و مجلل در این باغ، قدرت و نفوذ خود را به نمایش بگذارند، مشروعیت خود را بین مردم تقویت کنند و با مردم ارتباط برقرار کنند.

باغ اکبریه همچنین به‌عنوان مکانی برای تبادل نظر و گفتگو بین مردم و نخبگان جامعه مورد استفاده قرار می‌گرفت. در این باغ، جلسات بحث و گفتگو در مورد مسائل مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برگزار می‌شد و مردم می‌توانستند نظرات و دیدگاه‌های خود را با یکدیگر به اشتراک بگذارند. علاوه بر این، باغ اکبریه به‌عنوان مکانی برای آموزش و پرورش نیز مورد استفاده قرار می‌گرفت. در این باغ، مدارس و مراکز آموزشی مختلفی وجود داشت که به مردم علوم و فنون مختلف را آموزش می‌دادند. باغ اکبریه در طول تاریخ خود فراز و نشیب‌های زیادی را پشت سر گذاشته است. این باغ در دوره‌ی قاجار به اوج شکوفایی خود رسید و به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز فرهنگی و سیاسی ایران شناخته می‌شد. با روی کار آمدن حکومت پهلوی، اهمیت باغ اکبریه تا حدودی کاهش یافت، اما این باغ همچنان به‌عنوان مکانی برای برگزاری مراسم مختلف مورد استفاده قرار می‌گرفت. پس از انقلاب اسلامی، باغ اکبریه به مالکیت سازمان میراث فرهنگی درآمد و مورد مرمت و بازسازی قرار گرفت. امروزه، این باغ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های گردشگری استان خراسان جنوبی شناخته می‌شود.

آنچه در مورد باغات تاریخی بیرجند کمتر مورد عنایت قرار گرفته، تغییرات کالبدی و تفاوت عملکرد یا کارکرد این باغات بوده است؛ به‌نحوی که این تفاوت حتی در معماری، ساختار اجزا و ترکیب کلیت آن‌ها نیز مؤثر بوده است. همین تفاوت است که در نگاهی دوباره به باغات بیرجند، به‌ویژه باغ اکبریه، ایده‌های متفاوتی را با هدف محافظت، احیا و بهره‌برداری مجدد از آن‌ها قابل

طرح می‌سازد. باغ اکبریه که در مجاورت یک بافت روستایی ارگانیک شکل گرفته است، در تغییر و تحولات شهری و با دخالت‌هایی که در این مقیاس صورت گرفته، نحوه‌ی دسترسی به باغ دچار تغییراتی گردیده و در نتیجه، شخصیت‌های متفاوتی را در ادراک باغ از جبهه‌های مختلف عرضه می‌دارد. آنچه در برداشت اولیه و به صورت کلی از باغ‌های بیرجند و باغ اکبریه به دست می‌آید، کیفیت فضایی هندسه و چشم‌اندازهای متمایز در عمارت می‌باشد. این موضوع می‌تواند به‌عنوان یک رویکرد اساسی مراحل مختلف برنامه‌ریزی حفاظت و بهره‌برداری از باغ‌ها را راهبری نماید؛ لذا بررسی باغ اکبریه و تغییرات ساختاری و کالبدی آن در طول زمان می‌تواند زمینه‌ی روشنی از نگرش معماران و مالکان این باغ‌ها در بهره‌برداری از باغ اکبریه و شیوه‌های مرمت و حذف الحاقات در باغ را به دست دهد که در تدوین دستورالعمل بومی محافظت از باغ‌های ایرانی، و به‌ویژه باغ و عمارت اکبریه بیرجند، به‌صورت مستقیم تأثیرگذار خواهد بود.

باغ و عمارت اکبریه نمونه‌ای بارز از تأثیرگذاری رویدادها و کارکردهای سیاسی - فرهنگی بر کالبد بنا است. این عمارت در طول دوره‌های مختلف، شاهد رویدادها و تحولات سیاسی، فرهنگی و اجتماعی متعددی بوده است که در شکل‌گیری هویت و کالبد آن نقشی اساسی ایفا کرده‌اند. تغییرات کالبدی انجام شده در باغ و عمارت اکبریه، به خوبی، نشان‌دهنده‌ی تعامل و پیوند عمیق بین سیاست، فرهنگ و معماری در ایران است. این باغ - عمارت، گواهی بر خلاقیت و ظرافت هنرمندان و معماران ایرانی در خلق فضاهایی است که هم از نظر عملکردی و هم از نظر زیبایی‌شناسی در بالاترین سطح قرار دارند. همچنین، باغ اکبریه، فراتر از باغی زیبا، کارکردهای سیاسی - فرهنگی متعددی داشته که آن را به مرکزی منحصر به فرد در منطقه تبدیل کرده است.

مهم‌ترین تغییرات کالبدی باغ اکبریه را می‌توان در دسته‌بندی ذیل بررسی نمود:

- لوله‌کشی آب باغ اکبریه (۱۳۰۳ش)؛
- مجزا نمودن طبقات از یکدیگر (۱۲۹۰-۱۳۰۰ش)؛
- تغییر درب ورودی به باغ (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)؛
- ساخت عمارتی برای مادر شوکت‌الملک در طبقه‌ی دوم (۱۳۰۰-۱۳۱۰ش)؛
- تغییر ورودی باغ اکبریه، بعد از آمدن اتومبیل به بیرجند (۱۳۰۷ش)؛

- تغییر کاربری فضای انباری به مسجد در محل ورودی درب ضلع شرقی (۱۳۲۰ش)؛
- تخریب و مرمت قسمت‌هایی از عمارت اکبریه پس از انقلاب.

با بررسی تغییرات کالبدی در معماری و قسمت‌های مختلف باغ و نقش سیاست و فرهنگ بر این تغییرات می‌توان نتیجه گرفت که باغ و عمارت اکبریه با کارکردهای متنوع و منحصر به فرد خود، نقشی اساسی در هویت، فرهنگ و توسعه منطقه‌ی خراسان جنوبی ایفا کرده است. همان‌طور که از یافته‌های پژوهش برمی‌آید، تغییرات متعددی در بنا و فضای باغ اکبریه در طول دوره‌های مختلف صورت گرفته است. این تغییرات که شامل مواردی مانند لوله‌کشی، مجزا نمودن طبقات، تغییر درب ورودی، ساخت و ساز در ضلع غربی می‌شوند، ریشه در تحولات سیاسی و فرهنگی آن دوره‌ها دارند. باغ و عمارت اکبریه‌ی بیرجند، به عنوان نمادی از قدرت و شکوه حاکمان قاجار، در طول تاریخ شاهد رویدادها و کارکردهای سیاسی - فرهنگی متعددی بوده است. این کارکردها نه تنها بر هویت و جایگاه این باغ در میان سایر باغ‌های تاریخی بیرجند، بلکه بر کالبد و معماری آن نیز تأثیرگذار بوده است. تغییراتی که در بنا و فضای باغ اکبریه صورت گرفته است، به طور واضح نشان‌دهنده‌ی تأثیرگذاری سیاست و فرهنگ بر معماری ایرانی است. این باغ با حفظ هویت و اصالتش، به‌عنوان گنجینه‌ای ارزشمند از تاریخ و فرهنگ ایران به شمار می‌آید. باغ اکبریه بیرجند، فراتر از یک بنای تاریخی، روایت‌گر بخشی از تاریخ، فرهنگ و تحولات سیاسی ایران است. بررسی و تحلیل تغییرات صورت‌گرفته در این باغ، نشان‌دهنده‌ی تأثیرگذاری متقابل سیاست و فرهنگ بر یکدیگر و همچنین بر روند شکل‌گیری و تکامل معماری ایرانی است. حفظ و نگهداری اصولی از این اثر ارزشمند، در کنار توسعه‌ی زیرساخت‌های گردشگری، می‌تواند به رونق اقتصادی منطقه و معرفی هر چه بهتر این میراث گران‌بها به جهانیان کمک کند.

تعارض منافع: هیچ گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- اعتضادی، لادن، بینا، محمدجواد (۱۳۹۳). شناسایی انواع محوطه‌های باز و عملکرد آنها در باغ‌های تاریخی بیرجند (با تمرکز بر باغ‌های رحیم آباد، امیرآباد، شوکت آباد، بهلگرد و اکبریه). *باغ نظر*، ۱۰(۳)، ۱۲۳-۱۴۲.
- بهنیا، محمدرضا (۱۳۸۰). بیرجند نگین کویر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- «تاریخچه دانشکده هنر دانشگاه بیرجند»، بی‌تا. بازایی شده در ۱۴۰۳/۰۹/۰۹، از: <https://birjand.ac.ir/art/fa/page/1592>
- حلاج‌مقدم، حمید، کرم‌پور، اقدس (۱۳۹۶). *باغ/اکبریه*. (ترجمه علی ظهوری). بیرجند: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان جنوبی.
- خلیل‌نژاد، محمدرضا (۱۳۹۸). تزئین‌گرایی، آفت باغ‌های ایرانی میراث جهانی. *مجله منظر*، ۱۱(۴۶)، ۵۵-۵۰.
- دهباشی، حسین (۱۳۹۷). *فرهنگ و هنر ایران در دوره قاجار*. تهران: انتشارات سروش.
- رضایی، جمال (۱۳۸۱). *بیرجندنامه*. تهران: هیرمند.
- زربوش، راحیل، لرکی، ابراهیم، محمدزاده، میثم، و رضایی‌منش، علی (۱۳۹۱). بررسی حکمت شکل‌گیری نظام هندسی حاکم بر باغ ایرانی و تبلور آن در نخستین باغ‌های اسلامی. *همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی*. تهران: همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی.
- صابری‌فر، رستم، کرم‌پور، اقدس، حلاج‌مقدم، حمید (۱۳۹۳). ضرورت شناسایی و حفاظت از فضاهای سبز مبتنی بر شرایط محلی و منطقه‌ای ایران (نمونه موردی: باغ اکبریه بیرجند). *فصلنامه محیط‌شناسی*، ۴۰(۴)، ۱۰۸۳-۱۰۹۸.
- علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۷). *بنگاه خیریه آبلوله بیرجند به روایت اسناد*. تهران: فکربرکر.
- علیزاده بیرجندی، علی (۱۴۰۳). پژوهشی بر مناسبات و کارکردهای سیاسی-فرهنگی باغ و عمارت تاریخی جهانی اکبریه بیرجند (پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده هنر، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران.

فرزین، سامان، خلیل‌نژاد، محمدرضا، مرادزاده میرزایی، سعیده، و زارعی، علی (۱۳۹۹). ویژگی‌های منظر چندعملکردی در باغ ایرانی (مطالعه موردی: میراث جهانی باغ اکبریه). *مجله منظر*، ۱۲(۵۲)، ۶-۱۷.

فصیحی، فریدون (۱۳۷۸). *باغ/ایرانی*. تهران: انتشارات سروش.

گزارش‌های مرکز پژوهش و اسناد پایگاه میراث جهانی باغ اکبریه.

مسعودی، ذبیح‌الله و صارمی‌نایینی، داوود (۱۳۹۵). *باغ‌های تاریخی بیرجند*. بیرجند: چهار درخت.

معماریان، غلامحسین (۱۳۹۲). *معماری/ایرانی*. تهران: سروش دانش.

مصاحبه‌ی شفاهی

جنتی‌فر، محمدعلی، مسئول پایگاه باغ‌های تاریخی استان و میراث جهانی اکبریه، ۱۴۰۲/۱۱/۰۱.

سیروسی، جواد، کارشناس میراث فرهنگی، ۱۴۰۰/۰۹/۱۶.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی